

Capitolul I

ISIHASMUL.

Fenomen spiritual, doctrină sau vocație ?

Încercarea de a răspunde întrebării *Ce este isihasmul ?* ne conduce mai degrabă spre o nouă interogație și anume *Cărui domeniu îi aparține studiul isihasmului ?* Considerat de-a lungul vremii, rând pe rând, ca fiind o cale spirituală specifică Bisericii Creștine de Răsărit, o doctrină, un sistem filosofic și, în sfârșit, un capitol distinct în istoria ideilor, isihasmul se prezintă cercetătorului ca un fenomen de natură esoterică, inaccesibil, așadar, observatorului laic și fixărilor prin definiții. Validitatea și valorizarea surselor bibliografice reprezintă, în lumina acestei perspective, un alt demers riscant, dat fiind faptul că sursele primare pe acest subiect le-ar constitui, în cea mai mare proporție, textele isihaste patristice, circumscrise unui univers de simboluri și semnificații ermetice, care pun probleme de descifrare chiar și savanților teologi. Sursele bibliografice secundare ne pun la dispoziție istorii ale isihasmului, văzute ca o ramură de practică religioasă desprinsă din trupul Bisericii de Răsărit, monografii (de cele mai multe ori hagiografii) ale numelor care au reprezentat într-un fel sau altul momente

de cotitură în traseul istoric al isihasmului, culegeri de dialoguri transcrise după conversații purtate cu mari isihasți ai timpurilor noastre, retrași în diverse schituri și sihăstrie.

În aceste condiții, o lucrare care își propune ca punct de plecare constantele isihaste, cu tot ce implică acestea ca proiect filosofic, antropologic și ontologic, nu își poate realiza gradul de neutralitate implicită demersului științific decât apropiindu-se de subiect din punct de vedere etimologic, istoric și/sau, cel mult, imagologic. Un alt palier de analiză valid îl poate oferi studiul evoluției istorice și de structură a *Rugăciunii lui Iisus*, văzută ca principal exercițiu de asceză și instrument de fixare a hristocentrismului isihast. Identificarea straturilor discursive ale textului acestei rugăciuni poate schița, în linii mari, conturul transformării scontate în personalitatea practicantului, transformare percepută ca un parcurs inițiat având punct de plecare, etape și destinație prestabilite.

Desigur, completarea unei liste de universalii isihaste (concepte, vocabular, imagini recurente) nu face mai puțin problematic subiectul, întrucât specificul regional și mai apoi național sunt realități care fac loc alterității în filonul isihast. În acest sens, se poate vorbi, de la un moment dat în istorie, de isihasm athonit versus isihasm sinait, de isihasm de respirație slavă și de o tradiție românească în isihasm. Astfel de specificități își legitimează și ele locul distinct în studiul nostru prin cumulul de semnificații și valori etnice pe care le fixează în discursul religios.

I.1. Isihasmul. Scurt traseu istoric

I.1.1. *Ευχή, θεωρία, άσκησις*. Mișcarea spirituală definită prin practica *Rugăciunii lui Iisus* (*Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine păcătosul*) își primește numele de *isihasm*, sub care este cunoscută și astăzi, abia în secolul al XIV-lea. Acest curent de asceză a existat însă cu mult înaintea acestei date, dar sub alte nume: *ευχή* (*evhi*, „rugăciune”), *θεωρία* (*theoria*, „contemplație”) sau *άσκησις* (*askisis*, „exercițiu”, „tehnică”, „practică”).

Revendicându-și o origine plasată în tradiția iudaică a profetilor pustiei, istoria isihastă își scrie destinul pornind de la figura lui Ioan Botezătorul predicând în pustie și de la retragerea lui Iisus în deșert pe timp de patruzeci de zile. Este, așadar, un traseu ce își stabilește ca episoade inițiale două momente de mare importanță din *Noul Testament*. În primele trei secole de existență, creștinismul nu își dezvoltă o tendință separată a însingurării, el însuși păstrându-și caracterul esoteric inițial și fiind mai degrabă o religie a subteranei, situație la care este obligat prin statutul său oficial de cult proscris în interiorul Imperiului Roman. Odată cu Edictul de la Milan (313 d.Hr.), creștinismul devine o religie acceptată în interiorul uriașului imperiu și începe să-și croiască o istorie oficială, ridicându-și, totodată, propriile lăcașuri de cult. Împăratul Constantin cel Mare, semnatarul Edictului de la Milan, mută la scurt timp după aceea capitala de la Roma la Bizanț, oraș pe care îl reconstruiește din temelii și îl înzestreaază cu somptuoase catedrale și biserici închinat lui Hristos, deși el însuși nu avea să se

convertească la creștinism decât mult mai târziu, pe patul de moarte, în 337.

Secolul al IV-lea rămâne în istorie, așadar, ca dată pe actul de naștere al creștinismului oficial (313), al orașului Constantinopol (330), dar și al isihasmului însuși. Opera de ctitori a împăratului Constantin și a mamei sale, împărăteasa Elena, nu se oprește la orașul Constantinopol. Ei hotărăsc și finanțează construirea de mănăstiri și biserici în interiorul Ierusalimului și pe tot teritoriul Palestinei. Apar focare de spiritualitate creștină care, în scurt timp, devin și destinații de pelerinaj pentru credincioșii veniți din toate regiunile Imperiului Roman. Rămâne celebru în istorie jurnalul de pelerin al nobilei Egeria¹, redactat în secolul al IV-lea în limba latină, care străbate veacurile până la noi și dă mărturie despre călătoria nobilei romane din Peninsula Iberică până la Ierusalim și înapoi, pelerinaj desfășurat pe parcursul a patru ani de zile. Paginile jurnalului ne dau o idee despre cum arăta Ierusalimul la acea dată, despre numărul de biserici deja existent acolo și, mai cu seamă, despre aglomerația, în sensul cel mai literal al cuvântului, de la Locurile Sfinte în timpul Sărbătorilor de Paște și nu numai.

Pelerinajul ca formă de devoțiune religioasă nu este nici pe departe o premieră creștină. Călătoriile individuale sau colective către o destinație considerată sacră erau deja

¹ Egeria, *Pelerinaj în Locuri Sfinte, A.D. 381-384*, ediția a II-a coordonată și îngrijită de Andrei Mărcuș, tradusă, revăzută, corectată și completată cu textul latin de Cornelia Frișan și un studiu critic asupra Liturghiei la Ierusalim al pr. José Raymundo de Melo, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2009.

prezente în istoria tuturor religiilor precreștine, fiind o practică des întâlnită din cele mai vechi timpuri în Egipt, India, Mongolia, China, Japonia, Palestina, Grecia, Roma sau Arabia. Creștinismul preia însă această formă de manifestare a credinței cu o deosebită fervoare, întrucât doctrina sa și concepția pe care o propune asupra vieții se mulează perfect pe demersul spiritual implicat de pelerinaj: viața omului apare în creștinism ca un exil departe de Dumnezeu, pământul ca o patrie străină, iar parcursul existențial ca un pelerinaj având drept destinație adevărata patrie și anume Ierusalimul ceresc. Geografia sacră a lumii creștine din secolul al IV-lea propune pelerinilor trei tipuri de destinații, reprezentând în egală măsură centre de interes și puncte de cumal al unor etnii și limbi istorice diferite.

În primul rând, este vorba despre episoadele importante ale traseului hristic biblic, marcate în Palestina de impresionantele construcții realizate în vremea domniei împăratului Constantin și pe durata vieții mamei sale, împărăteasa Elena, considerată de istoriografie ca fiind primul pelerin creștin. Către sfârșitul secolului al IV-lea, primele destinații oficiale ale pelerinajelor creștine erau reprezentate la Ierusalim de Basilica Mare de pe dealul Golgota (sau Martyrion), Biserica Crucii (sau Calvarul), Biserica Învierii (a Sfântului Mormânt sau Anastasis), Biserica Eleona (de pe Muntele Măslinilor) și Biserica Înălțării (sau Imbomonul).²

² Toate informațiile privind pelerinajele creștine timpurii și destinațiile acestora au fost preluate din *Dictionnaire de Spiritualité. Ascétique et Mystique. Doctrine et Histoire*, Ed. Beauchesne, Paris,

La acestea avea să se adauge și Biserica Nativității din Bethleem.

O a doua destinație a pelerinajelor creștine timpurii este reprezentată de bisericile ridicate pe locurile de supliciu sau de îngropare a Sfinților martiri numite *martyria*. Granițele geografiei sacre se lărgesc tot mai mult în secolele al IV-lea, al V-lea și al VI-lea, incluzând atât centre de pe teritoriul Asiei Minor (cum ar fi mormântul Sfântului Ioan de la Efes, al Sfintei Tecla din Seleucia Isauriei, al Sfântului Nicolae în Mira Likiei, ale cărui moaște au fost mutate apoi la Bari în 1087), din Siria – Mesopotamia și Antiohia (altarul de închinare cu rămășițele pământesti ale Sfântului Toma la Edessa, ale Sfântului Serghi la Resapha și ale Sfântului Leon la Tripoli), din Egipt (mormântul Sfântului Marcu, la Alexandria), cât și din interiorul Palestinei (martyrium-ul Sfântului Gheorghe la Diospolis, datând din secolul al VI-lea), al Greciei (sanctuarul Sfântului Dimitrie din Thessalonic, ridicat tot în secolul al VI-lea și mormântul Sfântului Andrei de la Patras) sau chiar al Romei (prin Basilica Apostolorum a Sfinților Petru și Pavel, apărută pe harta cetății în secolul al IV-lea).

Traseele de pelerinaj stabilite între aceste destinații poartă numeroase convoaie de credincioși care străbat pe jos distanța între un loc sfânt și altul. Odată ajunși la destinația dorită, ei rămân un timp îndelungat acolo, câteodată chiar câțiva ani, supunându-se unui regim de asceză (aju-

1984, vol. 12, capitolul *Pèlerinages chrétiens*, pp. 888-940, autori: Aimé Solignac, Pierre Maraval, Pierre André Sigal și Jean Vinatier.

nare, participare la slujbele de zi și de noapte, la citirile din Evanghelie) care să îi poarte treptat spre purificare (atât trupească, cât și spirituală) și iluminare, văzute ca trepte ale unui suiș duhovnicesc spre desăvârșire. În felul acesta, în mod paradoxal, ieșirea creștinismului din subterană după 313 d.Hr., construcția de numeroase bazilici închinată lui Hristos și realizarea unui întreg circuit de altare oficiale de venerație creștină dau naștere unei probleme pentru căutătorii liniștii și ai contemplației: găsirea unui nou refugiu. Creștinul primelor secole de istorie hristică, aflat în căutarea comuniunii autentice cu Hristos, nu se regăsește pe sine în slujbele colective ținute în fața a sute de pelerini și nici în forfota și cosmopolitismul orașelor care găzduiesc marile bazilici. De aceea, el va alege deșertul, pustia, pentru a-și construi acolo, departe de drumurile pelerinilor, propriul ritm de asceză, propriul drum spre iluminare și a-și descoperi propria cale de a ieși din timpul diurn și a intra în timpul contemplativ. Întemeierea primelor comunități monastice în deșertul Tebaidei (Egipt), în același secol al IV-lea, de către Sfinții Antonie și Pahomie (rămăși în istoria Bisericii ca întemeietori ai vieții de obște) ne apare, din această perspectivă, ca o consecință directă a legalizării situației creștinismului devenit religie oficial acceptată pe teritoriul Imperiului Roman și a apariției fenomenului pelerinajelor creștine în masă.

Aceste așezăminte monastice însă își cuceresc o faimă de locuri sfinte, purtătoare de har și binecuvântări și, în scurt timp, devin un nou tip de destinație pentru pelerini, o a treia poartă spre comunicarea cu sacrul pe lângă Locurile

Sfinte consacrate ale Palestinei și *martyria* dedicate sfinților. Nevoia de izolare a monahilor reapare și duce la o nouă părăsire a comunității (monastice de astă dată) și la retragerea solitară în deșert a unora dintre ei, în chilii scobite în stâncă, neștiute de nimeni, care să le aducă în sfârșit tăcerea, atât de necesară liniștirii sinelui, concentrării și contemplației. Secolul al IV-lea creștin cunoaște deja, așadar, viața monahală, atât în varianta ei cenobitică (de obște), cât și eremitică (prin izolarea solitară în deșert). Chiar de la început, aceste două forme de viață monastică ne apar ca desprinse din același trunchi, dar păstrându-și identități distincte. Este și motivul pentru care Vasile Andru, în lucrarea sa *Isihasmul sau meșteșugul liniștirii*, surprinde această diferență de identitate într-o expresie remarcabil de sugestivă: *Isihasmul nu se confundă cu monahismul, ci doar se pârguiește în el.*³

În ciuda acestei imagini a pustnicului, a eremitului care înaintea tot mai adânc în deșert, fugind din calea pelerinului laic, demersurile spirituale ale celor doi par a traversa etape foarte asemănătoare, atât pelerinajul cât și retragerea în pustie fiind, în fapt, două tipuri de inițiere însumând toate aspectele specifice unui parcurs esoteric.

Ca o primă etapă a inițierii, atât pelerinul cât și eremitul se desprind de comunitate. Pelerinul își părăsește familia, satul, primește binecuvântare pentru drum din partea clericului local și toiagul de pelerin, simbol al statutului său special pe care și-l asumă pentru o anumită perioadă de

³ Vasile Andru, *Isihasmul sau meșteșugul liniștirii*, Ed. Herald, București, 2011, p. 219.

Cuprins

<i>În semn de mulțumire</i>	5
<i>Cuvânt către cititor</i>	7
<i>Considerații preliminare. De ce teme și motive isihaste ? În ce fel ?</i>	15
Capitolul I. ISIHASMUL. Fenomen spiritual, doctrină sau vocație ?	23
I.1. Isihasmul. Scurt traseu istoric	25
I.2. Neoisihasmul, un răspuns dat iluminismului ? ...	56
I.3. Un posibil repertoriu de teme și motive isihaste	114
Concluzii	138
Capitolul II. Părintele Serghi al lui Tolstoi și părintele Natanail al lui Sadoveanu	141
II.1. Lev Nikolaevici Tolstoi, un om nemulțumit de sine	141
II.2. Părintele Serghi, un <i>alter ego</i> tolstoian ?	151
II.3. Părintele Natanail, ratarea isihasmului prin tristețe	176
II.4. Părintele Serghi și <i>Demonul tinereții</i> , repere isihaste	192
II.5. <i>Tertium comparationis</i> : sahastrul Pavăl din <i>Cântecul Mioarei</i> de Mihail Sadoveanu	229
Concluzii	252

Capitolul III. Pentru o antropologie isihastă	
la Dostoievski	257
III.1. Feodor Mihailovici Dostoievski, „această luptă sufletească”	257
III.2. <i>Idiotul</i> : a vorbi despre Dumnezeu fără să-L numești	269
III.3. <i>Demonii</i> , romanul unui singur personaj	297
III.4. <i>Frații Karamazov</i> , „ultimul cuvânt”	330
Concluzii	366
 Considerații finale	 371
 <i>Anexă: Extras din romanul Cântecul mioarei</i> de Mihail Sadoveanu (varianta sadoveniană a Mioriței)	 379
 <i>Bibliografie</i>	 383